

“КУРКУЛЬСТВО” ЯК АКТИВНИЙ УЧАСНИК СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

(1917 – 1921 р. р.)

Одним з найбільш дискусійних питань історіографії революцій та громадянської війни 1917-1921 р. р. в Україні залишається визначення терміну “куркульство” та оцінка участі цієї верстви села в аграрних перетвореннях протягом вищенаведеного періоду.

Радянська історіографія, керуючись характеристикою В.І.Леніним “куркуля”, як заможного селянина, котрий використовував працю найманих робітників і займався торгівлею та лихварством¹ виключно негативно характеризувала його господарчу діяльність і участь у громадянській війні². Образ “куркуля”, як класового ворога, передусім пов’язувався з махновщиною і “українським буржуазним націоналізмом”³.

Водночас, один з ідеологів махновського руху – П.А.Аршинов, відкидав тезу про “куркульський” характер махновщини і стверджував, що “ в дійсності – там де народжувалася махновщина, куркульство завжди шукало й знаходило собі захист під крилом радянської влади” Одночасно, як криміногенне явище часів громадянської війни трактував “куркульство” один з членів Директорії, В.К. Винниченко⁵.

Спроби визначення терміну “куркуль” мали місце й в закордонній історіографії. Так, Р.Конквест у своїй монографії прийшов до висновку про штучність образу “куркуля” – експлуататора, створеного більшовицькою пропагандою⁶. У 1983 р. вийшла праця Д.Мейса, в якій зазначалося, що “куркулями”, більшовики називали селян, незадоволених продрозверсткою і створенням комун⁷.

З поступовою деідеологізацією української історичної науки, з початку 90-х р. р. відбувається зміна поглядів вітчизняних дослідників на роль “куркуля” в аграрній історії країни. Зокрема, В.Ф.Верстюк у своїй праці намагається довести, що термін “куркуль” був “політичним жупелом”, який активно використовували більшовики для пояснення незадоволення селянства політикою воєнного комунізму⁸. Схожих поглядів дотримуються і С.В.Кульчицький і О.І. Ганжа⁹. Таким чином, вивчення стану наукової розробки проблеми змушує прийти до висновку про те, що вітчизняна і зарубіжна історична наука оперують нечіткими політизованими визначеннями поняття “куркуль”. Відповідно, це перешкоджає об’єктивному висвітленню історії громадянського конфлікту, як в Україні в цілому, так і у її окремих регіонах.

У пропонованій статті ставиться мета дати соціально-економічну характеристику “куркульству” як складовій аграрного населення країни і визначити його політичну орієнтацію, використавши матеріали, пов’язані з історією селянського руху у Харківській губернії в 1917-1921 р. р.

Для успішного вирішення поставленого завдання, передусім потрібно з’ясувати походження слова “куркуль”. Так, наприклад, Р.Конквест стверджує, що українські селяни називали “куркулем” сільського лихваря, для якого позика під проценти була головним джерелом прибутків¹⁰. Існують дані, котрі свідчать про те, що в Росії “кулаком” (синонім українського слова “куркуль”) на селі називали перекупника, який торгуючи хлібом вдавався до шахрайства¹¹.

Отже, “куркулем” (“кулаком”) хліборобське населення називало людину, що займалася фінансовими операціями, вдаючись при нагоді до хитрощів.

Однак, починаючи з 1917 р. слово “куркуль” набуло значно ширшого значення. Зокрема, в Україні, на територіях, що протягом громадянської війни перебували під контролем РКП (б) і КП (б) У, офіційно головними критеріями визначення “куркуля” стали величина земельного наділу (більш ніж 10 десятин) і наявність використання праці найманих робітників¹².

Згідно висновків, зроблених радянськими істориками, Харківська губернія була регіоном, де особливо помітно спостерігався сильний вплив куркульства на місцевий селянський рух¹³. Головним чином, термін “куркуль” стосовно Харківщини ототожнювався з селянином -“столипінцем”, “відрубником”¹⁴. Старобільський, Куп’янський, Ізюмський і Зміївський повіти губернії де спостерігалася найвища активність виходу селян з общини, були визнані радянськими дослідниками, поряд з повітами південних губерній України, як “основні бази куркульства” в Україні¹⁵.

Дійсно, на початку ХХ століття в Харківській губернії активно відбувався процес капіталістичної трансформації сільського господарства. Програма створення фермерських господарств, що була запропонована прем’єр-міністром П.А.Столипіним, зацікавила значну кількість селян Харківщини. За числом утворених індивідуальних селянських господарств Харківська губернія посіла друге місце серед дев’яти українських губерній, до 1915 р. у краї з общини вийшло до 35% колишніх її членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі¹⁶.

Найбільший успіх реформа мала в Богодухівському, Старобільському, Куп’янському, Валківському, Ізюмському й Зміївському повітах¹⁷. В останніх п’яти повітах частка колишніх державних селян становила 90%¹⁸. Після скасування кріпосного права саме вони отримали найвищі подушні наділи в губернії – 4, 5 десятин, а отже могли ризикнути створити фермерські господарства.

Згідно даних, наведених істориком В.С.Майстренком селяни-багатії серед тих, що виходили з общини становили лише 4-5%¹⁹. Більшість селян, що розпочали працювати на хуторах і відрубках Харківської губернії належали до категорії бідних і середніх селян, останні склали по Харківській губернії 49,4% загальної кількості всіх укріпленців²⁰. Створення одноосібного господарства виявилось нелегкою справою, значна частина “відрубників” згодом не змогла розрахуватись з Селянським банком за надані позики²¹. Проте вже в 1912 р. одноосібні господарства збирали зернових на 30 пудів більше з десятини, ніж господарства общинників, а в 1917 р. відповідаючи на опитування перепису, 83,7% одноосібників відповіли, що стан їхнього господарства на 1917 р. змінився на краще²².

Отже, селянство Харківської губернії, головним чином південно-східних повітів, продемонструвало стійку тенденцію до створення індивідуальних господарств.

Як свідчать джерела, власники реформованих селянських господарств прийняли активну участь у антипоміщицькій фазі селянського руху Харківщини в 1917 р. Протягом березня-жовтня 1917 р. саме в Зміївському і Ізюмському повітах відбулося найбільше випадків самовільного захоплення селянами поміщицької землі²³. Лідером по розгрому поміщицьких маєтків в Харківській губернії у листопаді-грудні 1917 р. було селянство Куп’янського, Богодухівського і Зміївського повітів²⁴. Підсумки виборів до Установчих зборів наприкінці 1917 р. довели, що найбільшою популярністю в південно-східних повітах Харківської губернії користувалися ліві есери, українські есери, праві есери, партія кадетів²⁵. Таким чином місцеве селянство відділо перевагу політичним силам, котрі вбачали в селянинові основу нації і вимагали або повної ліквідації поміщицького землеволодіння, або його істотного обмеження.

Оскільки понад 80% аграрного населення південно-східних повітів Харківської губернії становили українці, поряд з соціально - економічними вимогами, селянство висунуло й національно – культурні²⁶. Так, наприклад, 22 травня 1917 р. з’їзд селянських депутатів Ізюмського повіту ухвалив наказ про викладання предметів українською мовою в школах Ізюмського повіту²⁷. Поряд з цим, селам повіту з переважною більшістю російськомовного населення, надавалося право мати школи з викладанням предметів російською мовою²⁸. Тим часом, в умовах загострення політичної кризи набував розвитку громадянський конфлікт безпосередньо у селянському середовищі. Селяни-общинники, протестуючи проти передачі селянам-відрубникам частини найкращих общинних земель, навесні 1917 р. руйнували межі на їхніх полях, заважали збирати врожай²⁹. Влітку 1917 р.

селяни-общинники почали громити господарства “столипінців”, а хазяїнів хуторів і відрубів не допускати в громадські комітети³⁰.

Протягом 1918-1919 р. р. становище “столипінців” значно ускладнилося. В зв'язку з розгортанням широкомасштабних бойових дій саме їхні господарства, як порівняно заможні, перетворилися на першочерговий об'єкт продовольчих реквізицій. Проте головним джерелом небезпеки для власників індивідуальних селянських господарств став внутрішньо економічний курс більшовицької партії, спрямований на одержавлення аграрного сектора країни. Легалізація системи продовольчих монополій, введення диференційованої продрозкладки, основний тягар якої покладався на приватновласницькі господарства, усунення їхніх господарів від участі в роботі органів місцевого самоуправління, терор з боку комбідів – все це мало сприяти усуненню “куркульства” за межу виживання³¹.

Повідомлення органів ВУНК в Харківській губернії свідчать, що місцеве “міцне” селянство у 1919 р. почало активно протидіяти заходам більшовицьких владних структур. Вміло використовуючи незадоволення широких селянських мас продрозверсткою, розповсюдженням колективного сільськогосподарського виробництва, “куркулі” підбурювали селян до акцій протесту, сприяли поширенню дезертирства з лав Червоної армії в краї³². Наприкінці 1919 р. селянство південно-східних повітів Харківської губернії активно контактувало з махновським рухом, вбачаючи в ньому союзника на антикомуністичному фронті.³³

Окупація повітів Харківської губернії частинами Червоної армії, особовий склад яких формувався переважно з громадян РРФСР (Московська робітничка дивізія, Друга Орловська кав бригада, Інзенська та Уральська робітничі дивізії, партизанська бригада з Уралу) і розглядав Україну виключно плацдармом бойових дій внесла напруження у сферу міжнаціональних стосунків³⁴. Зокрема, у Валківському повіті в 1920 р. значну підтримку місцевого населення мали повстанські загони отаманів Білецького, Шатровки, Циглера, Перлика, що використовували, як ідеологічну основу лозунги відновлення УНР.³⁵ Одним з найяскравіших проявів національної свідомості хліборобського населення Харківщини стало селянське повстання, що наприкінці квітня – на початку травня 1920 р. охопило Валківський, Зміївський, Богодухівський і Харківський повіти. Центр виступу знаходився у Валківському повіті, в селах Високопілля і Ков'яги. Повстанський штаб почав формування “Українського народного уряду” і висунув ультиматум Раднаркому, в якому вимагалось припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні³⁶.

Подібні вимоги селянство Харківщини висувало й у 1921 р. Так, наприклад, в березні 1921 р. делегати селянської конференції Куп'янського повіту прийняли резолюцію, в котрій наголошувалося на необхідності негайного припинення громадянської війни, відміни державної монополії на реалізацію продуктів сільського господарства, визнання України незалежною народною республікою³⁷.

Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що напередодні революційних подій 1917 р. в Харківській губернії активно відбувався процес формування селянської хліборобської еліти, орієнтованої на ведення ринкового господарства. Внаслідок специфічного розподілу земельного фонду губернії, основна маса власників хуторів і відрубів опинилася в південно-східних і суміжних з ними повітах Харківщини. Ці селяни завдячували своїм добробутом власній ініціативності, сміливості, працелюбності, а отже не заслуговували на образливе прізвисько “куркуль”, котре вживалося на селі стосовно перекупника - шахрая або лихваря. Долаючи опір селян-общинників, знищивши конкуруючі з їхніми господарствами поміщицькі маєтки, “столипінці” невдовзі опинилися перед необхідністю захищати власні інтереси від зазіхань КП(б) У. Остання, намагаючись скомпрометувати своїх супротивників, іменувала їх “куркулями”.

Відстоюючи право самостійно розпоряджатися продуктом власної праці “куркульство” тісно співпрацювало з есерами, махновським рухом і націоналістично налаштованими збройними формуваннями.

“Куркульство” виявилось активним і в значній мірі національно свідомим учасником селянського руху в Харківській губернії у 1917-1921 р. р. Не в останню чергу, завдяки його впертому опору, більшовики були змушені відмовитися від політики воєнного комунізму і розпочати поступове впровадження елементів нової економічної політики в краї у 1921 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Ленін В.І. Твори. – К., 1952. – т.3.- С. 143; 2. Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Х., 1967. – С. 26; 3. Раковський Х. П'ять років Української радянської влади. (Промова тов. Х.Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської Міськради від 16 липня ц.р.) //Червоний шлях.-1923.-№4-5. –С. 96; Кондуфор Ю.Ю. Борьба рабочего класса и беднейшего крестьянства Украины за хлеб в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. 1919 г.: Автореф. дис... к-та ист. наук. /Харьк. Гос. ун-т. – Х., 1952. С. 70; 4. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921) . – Запорожье., 1995. – С. 37; 5. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 38; 6. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. – К., 1993. – С. 8; 7. James E. Mace. Communism and the dilemmas of national liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933.- Cambridge, Massachusetts: 1983. – P.65; 8. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні. 1918-1921. – К., 1992. – С. 350; 9. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 145; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927). – К., 2000. – С. 129; 10. Конквест Р. Вказана праця. – С. 53; 11. Суперанская А. Тайные языки // Наука и жизнь. – 1998. - №3. – С. 12; Верстюк В.Ф. Вказана праця. – С. 133; Рибалка І.К. Вказана праця. – С.26; 13. Белый П.Ф. Дышлевый П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 –1922 г. г) - К., 1988. – С. 20; 14. Короливский С.М. Рубач М.А. Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 125; 15. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис... к-та істор. наук: 07.00.01 / Харк. Держ. ун-т. – Х., 1997. – С. 14; Белый П.Ф. Дышлевый П.С. Вказана праця. – С. 20; 16. Майстренко В.С. Вказана праця. – С. 3-10; 17. Там само. – С. 10 – 14; 18. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис... канд. Істор. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – с.30 –31; Маслов М.П. Селянське землеробство в пореформеній Харківській губернії // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія “Історія та географія”. – 1999.- №3. – С. 56; 19. Майстренко В.С. Вказана праця. – С. 73; 20. Там само. – С. 72; 21. Там само. – С. 104; 22. Там само. – С. 120 – 112. 23. Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 - січень 1918 р.) – Х.,1972. – С.99; 24. Там само. – С. 140; 25. Там само. – С. 114 – 115; 26. Хоменко А. Національний склад населення України по новіших даних // Червоний шлях. – 1923. - № 6 – 7. – С.86; 27. Королівський С.М. Утворення Української Радянської держави. ХДУ. Учені записки. Труды історичного факультету. – Х., 1957. – т. 89. – С.13; 28. Там само. – С. 13; 29. Майстренко В.С. Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906 – 1915 р. р.) // Вісник Харківського державного університету. Історія. – 1999. - №441. – С. 163 – 164; 30. Семененко В.І. Над Харківщиною – революції тайфун // Слобожанщина. – 1999. - №10. – С. 140; 31. Михайличенко Д.Ю. Законодавче оформлення політики “воєнного комунізму” в сільському господарстві України (1919 р.) //Вісник Харківського державного університету. Історія. – 1999. - №441. – С. 168 – 170; 32. Державний архів Харківської області, ф. р. 89, оп.1, спр. 60, арк.. 9,11; 33. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – т.5. – Х., 1995. – С. 22- 28; 34. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). – Х., 1995. – С. 132 – 133; 35. Сіваченко Є. Вказана праця. – С. 22; 36. Там само. – С. 22; 37. Ганжа О.І. Вказана праця. – С. 164.